

Boekbesprekingen

Völker, B., *Should auld acquaintance be forgot...? Institutions of communism, the transition to capitalism and personal networks: the case of East Germany.*

Amsterdam: Thesis Publishers, 1995, 330 pp.
ISBN 90 5170 346 5

Hoewel Nederlanders toch sterk op Duitsers lijken, zijn er weinig Nederlandse sociologen die onderzoek in Duitsland doen. Beate Völker, van origine overigens een Westduitse, deed haar veldonderzoek in Leipzig en Dresden in de jaren 1992 tot 1994. Ze stelde daar vragen over persoonlijke netwerken en hoe die er voor de Wende hadden uitgezien. De respons was aanvankelijk niet zo hoog omdat haar vragen te veel deden denken aan die van de vroegere Stasi. Dat ze uit Nederland kwam hielp toch weer een beetje en uiteindelijk waren er voldoende respondenten om zaken als identiteit en vertrouwen binnen persoonlijke netwerken te kunnen analyseren.

Netwerkanalyse heeft in de sociale wetenschappen twee betekenissen. In de eerste staat netwerkanalyse voor het bestuderen van de eigenlijke structuur van netwerken. Gebruikte begrippen worden formeel gedefinieerd en in de meest extreme vorm is dit een terrein voor wiskundigen geworden, zo blijkt uit artikelen in *Social Networks*. Het 'nut' van deze wiskundige exercities zal voor veel sociale wetenschappers twijfelachtig zijn. In de andere betekenis richt netwerk-analyse zich op een breed scala van sociale netwerken. Netwerk-analytische begrippen worden dan dikwijls losjes gebruikt als metafoor voor

bepaalde sociale relaties, hoewel ook formelere definities een rol kunnen spelen. Deze sociologische benadering krijgt steeds meer de pretentie dat er een alles omvattende theorie over sociaal handelen wordt geboden (zie het recente werk van Harrison White). Het is zeer de vraag of die pretentie op dit moment wordt waargemaakt. Beide benaderingen bieden in minder extreme versies bruikbare concepten en richtlijnen voor sociologisch onderzoek. Zo'n waardevolle middle-range bijdrage is het begrippenpaar *strong ties* en *weak ties* van Mark Granovetter, gepubliceerd in zijn klassieke *The strength of weak ties* uit 1973. Granovetter onderscheidt hechte, intensieve relaties tussen personen die elkaar goed kennen (*strong ties*) en losse, oppervlakkige relaties tussen personen die elkaar toevallig ontmoeten (*weak ties*). Voor emotionele ondersteuning of de eigen identiteit zijn sterke relaties van groot belang. Zo'n netwerk heeft echter ook nadelen: men kent elkaar te goed om iets nieuws te horen. Daarentegen fungeren zwakke relaties als schakels met andere groepen die over nieuwe en onverwachte informatie beschikken. Wie veel vage kennis op de juiste plaats heeft bezit ruime mogelijkheden om heel diverse kennisbronnen aan te boren. In een samenleving waar veel mensen veel zwakke relaties hebben verspreidt nieuws zich dus heel snel. Dat is de kracht van zwakke relaties. Zonder daar op in te gaan neemt Granovetter eigenlijk aan dat *strong* en *weak ties* in iedere samenleving op dezelfde manier worden gebruikt.

Het proefschrift van Völker valt onder de tweede benadering en het belang van haar studie is dat de schrijfster laat zien dat de omgang met

sterke en zwakke relaties in de vroegere DDR aanzienlijk verschilde met die in een open, kapitalistische samenleving. Bovendien blijken zulke verschillen een taai leven te hebben. Het onderzoek demonstreert hoe vruchtbaar Granovett's begrippenpaar gebruikt kan worden om verschillen tussen samenlevingen op te sporen. Door het functioneren van persoonlijke netwerken in verband te brengen met maatschappelijke ontwikkelingen, weet de onderzoekster een geslaagde koppeling te maken tussen een sociologische macro- en een microanalyse.

De DDR was een Nischengesellschaft. Om aan de druk van het collectief te ontsnappen trokken veel DDR burgers zich terug in privé-activiteiten binnen een kleine kring van vertrouwden. Een kern van sterke relaties bood de mogelijkheid zowel over persoonlijke zaken te spreken als politieke meningen uit te wisselen. Daarbij gold dat hoe hechter de kern van sterke relaties, hoe meer men elkaar kon vertrouwen. (Na het openen van de Stasi-acten bleek overigens dat zelfs die vrienden niet altijd te vertrouwen waren geweest.) Onder het communistisch regime werd ieder individu echter steeds weer geconfronteerd met twee problemen: hoe kon men verzekerd zijn van de betrouwbaarheid van andere personen en hoe kon men aan schaarse goederen komen? Hoewel voor het laatste probleem zwakke relaties bij uitstek geschikt waren leverden die juist moeilijkheden op. Omdat zwakke relaties contacten inhielden met betrekkelijk onbekende personen hielden ze regelmatig een zeker risico in.

Het onderzoek naar de betekenis en gebruik van hechte verbindingen en de schaarsheid van zwakke relaties vormt de kern van Völkers proefschrift. Bij haar betoog biedt ze de lezer uitvoerige statistische analyses om haar hypothesen te toetsen. Ze concludeert onder andere dat de relaties voor het verschaffen van schaarse goederen dikwijls apart werden gehouden van de andere

verbindingen in het persoonlijke netwerk. Bovendien bleven ze meestal strikt beperkt tot hun instrumenteel gebruik. In haar slotbeschouwing merkt de schrijfster op dat na de Wende persoonlijke netwerken langzaam zijn veranderd. Maar het is opmerkelijk dat ook dan de zwakke verbindingen klein in aantal blijven. Ook het aantal nieuwe persoonlijke relaties is beperkt gebleven. Wel biedt de nieuwe vrijheid de mogelijkheid om oude 'vijanden' kwijt te raken. Het zich ontdoen van oude verplichtingen valt velen kennelijk gemakkelijker dan het creëren van nieuw sociaal kapitaal.

Op dit interessante proefschrift is natuurlijk wel kritiek mogelijk. De tekst lijdt enigszins onder zijn eigen wetenschappelijkheid waardoor het niet altijd duidelijk is wat de schrijfster nu het meest interesseert: statistische technieken of persoonlijke netwerken in de DDR. De studie zou levendiger zijn geworden door levensverhalen van respondenten op te nemen, want over hoe mensen die netwerken zelf hebben ervaren vernemen we weinig. De beschrijving van de DDR had wellicht ook uitgebreider gekund. Wat dat betreft mis ik een beetje het verval en de scherpe lucht van brandend bruinkool die zo kenmerkend waren – soms nog steeds trouwens – voor Oostduitse woonwijken. Maar dit is een kwestie van smaak en stijl die niets afdoet aan het feit dat Völkers een origineel proefschrift heeft geschreven in de traditie van de verklarende sociologie. Ook sociologen zonder enige affiniteit met deze richting zouden dit boek moeten lezen. Of ze met hun eigen benadering ook een beter boek kunnen schrijven wachten we rustig af. Het zou goed zijn als meer Nederlandse sociologen zouden afreizen naar het nieuwe, wilde Oosten. Er valt daar veel interessants te onderzoeken.

Huibert Schijf

Pijnenborg, L., *End of life decisions in Dutch medical practise.*

Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1995. Handelsuitgave: Haveka, 170 pp. ISBN: 90-72245-61-X

Gebaseerd op het onderzoek dat uitgevoerd werd in opdracht van de Commissie Remmelink, tracht Pijnenborg in haar proefschrift vier doelstellingen te verwezenlijken: 1) het kwantificeren van de beslissingen die rond het levenseinde worden genomen; 2) beschrijven van de achtergrond van waaruit deze beslissingen genomen worden; 3) analyseren van de rol van de arts in deze beslissingen en 4) het plaatsen van euthanasie in een sociaal-historisch perspectief. In het proefschrift wordt onder 'beslissingen rond het levenseinde' al die beslissingen verstaan die bij terminale patiënten genomen kunnen worden, te weten: euthanasie (alleen op uitdrukkelijk verzoek van de patiënt), hulp bij zelfdoding, levensbeëindiging zonder uitdrukkelijk verzoek, stoppen of niet starten met behandelen en het intensiveren van pijn- en symptoombestrijding.

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan het proefschrift bestaat uit drie delen, die alle uiterst gedegen zijn opgezet en uitgevoerd. Het eerste onderzoek betrof een interview met artsen (N=405) over de laatste keer dat zij een bepaald type 'end-of-life'-beslissing hadden genomen. Het tweede deelonderzoek (N=5197) had betrekking op het materiaal (vragenlijsten) van het Bureau voor de Statistiek over de oorzaak van overlijden van individuen. Het derde onderzoek betrof een prospectieve studie waarin aan de artsen uit het eerste onderzoek gevraagd was om in het komende half jaar de beslissingen rond het overlijden van patiënten bij te houden door middel van een vragenlijst (N=2257).

Met betrekking tot de eerste doelstelling zijn de

volgende resultaten gevonden. In ruim 38% van alle sterfgevallen is er sprake van een medische beslissing rond het levenseinde. Beslissingen om de behandeling te staken of niet in te stellen en het opvoeren van pijn- en symptoommedicatie worden relatief het meest genomen. Euthanasie komt in 1,8% van alle sterfgevallen voor, terwijl het levensbeëindigend handelen zonder uitdrukkelijk verzoek van de patiënt in 0,8% van de gevallen plaatsvindt. Deze laatste beslissing werd vooral genomen wanneer er sprake was van ondraaglijk lijden, er geen uitzicht was op verbetering en alle palliatieve mogelijkheden waren uitgeput.

Kankerpatiënten blijken een bijzondere plaats in te nemen. Beslissingen aangaande het intensiveren van pijn- en symptoombestrijding, euthanasie en levensbeëindiging zonder uitdrukkelijk verzoek blijken bij hen 3 tot 6 maal zo vaak voor te komen dan bij andere terminale patiënten. Gezien de toename – zowel relatief als absoluut – van het aantal kankerpatiënten zal dit naar alle waarschijnlijkheid voor de toekomst een stijging van het aantal medische beslissingen rond het levenseinde betekenen.

De rol van artsen werd onder andere duidelijk aan de hand van het feit dat er significante verschillen gevonden werden tussen de groep artsen voor wie het uitvoeren van euthanasie denkbaar was (88%) en de groep die zichzelf er niet toe in staat achtte (verschillen in specialisme, sekse, godsdienst, het aantal verzoeken van een patiënt).

De sociaal-historische context waarbinnen euthanasie in Nederland plaatsvindt, is geëxploreerd met behulp van binnen- en buitenlandse deskundigen. Invalshoek was de bijzondere positie die Nederland inneemt ten aanzien van andere landen, zowel wat betreft de publieke opinie als de praktijk rond euthanasie. Verklaringen hiervoor werden vooral gezocht in het gezond-

heidszorgsysteem (vrij toegankelijk en de lange dokter-patiëntrelatie), het rechtstelsel en de Nederlandse cultuur.

Wat levert dit onderzoek en proefschrift op voor de praktijk? Het proefschrift is vooral, zoals Pijnenborg ook zelf betoogt, een aanvulling op en verdieping van het eerder verschenen rapport van de Commissie Rummelink. Met name de analyses aangaande de 'non-treatment'-beslissingen zijn uitgebreider en er wordt meer ingegaan op de samenhang tussen verschillende artskenmerken en het uitvoeren van euthanasie. Voorts worden in de meeste hoofdstukken verklaringen gegeven voor de gevonden resultaten. Deze verklaringen geven het proefschrift een extra dimensie boven het reeds bestaande rapport.

Interessant is het laatste hoofdstuk waarin een aantal experts hun gedachten laten gaan over de mogelijke elementen die een rol spelen bij de verschillen tussen Nederland en de rest van de wereld. Wat uit dit hoofdstuk met name duidelijk wordt, is dat het erg moeilijk is om een verklaring voor deze verschillen te vinden. De geraadpleegde experts komen vooral uit landen waarbij het gezondheidszorgsysteem volkomen anders georganiseerd is dan in Nederland en die op al dit soort terreinen (euthanasie, abortus, drugs, et cetera) als (meer of minder) conservatief bekend staan. Wellicht dat de visie van andere deskundigen – bijvoorbeeld uit de Scandinavische landen – een belangrijke aanvulling kunnen leveren.

Het grootste gedeelte van het proefschrift is gebaseerd op kwantitatieve gegevens. Het zou interessant zijn om met wat meer kwalitatieve gegevens de positie van de arts in deze besluitvorming nader te onderzoeken. Daarbij kan gedacht worden aan hoe zij tot een beslissing komen en met welke (medische, emotionele of praktische) dilemma's zij geconfronteerd worden. Kortom,

er zijn tal van vragen te stellen waarin om nadere explicatie van een aantal problemen wordt gevraagd, of vragen die uit het materiaal gegeneerd worden. Dit neemt niet weg dat het proefschrift – zeker voor medici en onderzoekers – op het terrein van de medische beslistkunde als een must beschouwd kan worden.

Nelleke Koedoot

Kriegsman, D.M.W., *Chronic diseases, family features, and physical functioning in elderly people.*

Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1995.
Handelsuitgave: Thesis, 208 pp.
ISBN 90 5669 006 X

De hoofdvraag die in deze dissertatie wordt gesteld, is in welke mate kenmerken van relaties met gezinsleden van invloed zijn op het lichamelijk functioneren van chronisch zieken. Daarbij komen twee onderwerpen aan de orde. Op de eerste plaats wordt aandacht besteed aan het verband tussen sociale steun en chronische ziekten bij ouderen op basis van literatuurstudies en verkennende cross-sectionele analyses. Het tweede onderwerp dat wordt geïntroduceerd is de validiteit van zelf-gerapporteerde aanwezigheid van een chronische ziekte als voorspeller van lichamelijk functioneren. Voor dit deel van het boek worden analyses gedaan op basis van gegevens uit de eerste ronde van een data-verzameling ten behoeve van de Longitudinal Aging Study Amsterdam.

Deze twee onderwerpen hebben weinig met elkaar te maken. Het aantrekkelijke daarvan is dat dit proefschrift voor twee soorten publiek interessant is: voor hen die geïnteresseerd zijn in onderzoek naar stress en steun en voor hen die zijn geïnteresseerd in de meting van chronische ziekten via vragenlijsten.

De literatuuronderzoeken zijn gedegen uitgevoerd. De verantwoording voor de zoekmethode en het bepalen van de waarde van elk onderzoek is helder. Als eerste wordt literatuur behandeld over de invloed van chronische ziekten op de gezinsleden van de chronisch zieke (hoofdstuk 2). Dit lijkt een zijpad van het centrale thema (effecten op de chronisch zieke zelf). Ziekte-specifieke kenmerken en de kwaliteit van de partner-relatie zijn als belangrijkste factoren van invloed op de gezondheid van de gezinsleden. De vrouwelijke partners van oudere chronisch zieke mannen blijken het zwaarst te worden getroffen. Veel van de onderzoeken naar effecten op de gezinsleden blijken niet te voldoen aan de methodologische criteria. Het grootste deel van de onderzoeken blijkt te gaan over de gevolgen van dementie voor het gezin.

Studies naar de effecten van steun op de chronisch zieke worden besproken in hoofdstuk 3. Het belangrijkste resultaat uit dit hoofdstuk is dat een positieve waardering van de gekregen steun van gezinsleden een gunstig effect heeft op het beloop van een chronische ziekte. Een beperking van dit literatuuronderzoek is dat alleen wordt gekeken naar steun vanuit het gezin. Althans, dat is een van de criteria op basis waarvan literatuur wordt geselecteerd. De achtergrond van dit criterium is mij niet duidelijk geworden. Voor alleenstaande, verweduwd of gescheiden ouderen (een groot deel van de totale oudere populatie) zal steun van vrienden, kennissen en burens soms veel belangrijker zijn. Bovendien komen in de bespreking van literatuur ook kenmerken van sociale relaties aan bod die niet direct met steun of met het gezin te maken hebben, zoals burgerlijke staat, en steun van een belangrijke andere.

In de volgende twee hoofdstukken worden analyses van de validiteit van de zelf-rapportage van chronische ziekten gerapporteerd. In hoofdstuk 4

worden de gegevens van huisartsen vergeleken met de zelf-rapportage. De op deze manier vastgestelde 'validiteit' van zelf-rapportage blijkt te verschillen per ziekte, leeftijd, geslacht, aanwezigheid van lichamelijke beperkingen, en recent contact met de huisarts.

Chronische ziekten hebben een negatieve invloed op het lichamelijk functioneren. Of het voorspellen van lichamelijk functioneren op basis van (zelf-gerapporteerde) chronische ziekten kan worden verbeterd door gegevens over ziekte-specifieke symptomen, medische behandeling en comorbiditeit toe te voegen, wordt onderzocht in hoofdstuk 5. Het resultaat is dat deze nieuwe gegevens inderdaad de voorspelling sterker maken (ofschoon niet erg veel sterker), en dat veelal het effect van de aanwezigheid van de aandoening zelf wegvalt.

In hoofdstuk 6 ten slotte, komt de kernvraag aan bod: heeft steun van gezinsleden een bufferende invloed op de relatie tussen een chronische ziekte en het lichamelijk functioneren? De auteur concludeert dat er weinig aanwijzingen zijn voor een bufferende invloed van steun van gezinsleden. Dit is niet verwonderlijk gezien de cross-sectionele opzet van de studie die een al langer onderkend causaliteitsprobleem veroorzaakt ('mobilisatie' van steun: vanwege de ziekte en lichamelijke beperkingen geven gezinsleden meer steun). Overigens speelt dit probleem ook in longitudinaal onderzoek naar buffer-effecten van sociale steun. Met de data van LASA zou dit probleem op termijn te onderzoeken zijn door veranderingen in het steunproces vast te leggen en naast de aanwezigheid van een chronische ziekte ook maten voor de ernst van de ziekte bij de analyses te betrekken.

Marja Tijhuis

Jansweijer, R.M.A., *Gouden bergen, diepe dalen: De inkomensgevolgen van een betaalbare oudedagsvoorziening. Voorstudies en achtergronden V92.*

Den Haag: Sdu Uitgevers, 1996, 274 pp.
ISBN 90 399 0959 8

Deze publikatie – die de commerciële versie is van het aan de Erasmus Universiteit Rotterdam verdedigde proefschrift – is min of meer een verdere uitwerking van het WRR-rapport *Ouderen voor ouderen* dat in 1993 verscheen. Naast een beschrijving van het onderliggende microsimulatiemodel, staat vooral centraal de vraag wat voor ouderen de inkomensgevolgen zijn van verschillende beleidsopties ten aanzien van de AOW en aanvullende pensioenen. Daar waar in *Ouderen voor ouderen* de nadruk ligt op het macroperspectief, is de scope hier verlegt naar het microniveau. In die zin zijn beide studies complementair en aanvullend ten opzichte van elkaar.

Na een schets van de aanleiding voor de studie (stijgende kosten en daarmee de vraag naar de solidariteit in de toekomst) en de probleemstelling in hoofdstuk 1, wordt in het volgende hoofdstuk de achtergrond van de problematiek uitgebreid geschetst. De vergelijking met andere landen maakt de bijzondere positie van Nederland ten aanzien van de wijze van financiering overduidelijk. Buitenlandse 'recepten' kunnen dan ook niet zonder meer naar de Nederlandse context overgeplant worden. Hoofdstuk 3 beschrijft de modelkeuze. Deze mondt uit in een mengvorm van micro- en macrosimulatie.

Hoofdstuk 4 beschrijft uitgebreid de modellering van de levensloop van individuen op demografisch terrein en ten aanzien van arbeidsmarktkenmerken. Het gaat dan om geboorte, migratie,

sterfte, huwen, (echt)scheiden, werken, arbeidsongeschikt raken, met (vervroegd) pensioen gaan en tot de groep niet-actieven behoren. Hierbij lijkt consistentie het uitgangspunt in het demografisch blok. Dit leidt af en toe tot beslissingen die op zijn minst minder gelukkig lijken. Of dat ook daadwerkelijk een probleem is valt alleen met een (niet uitgevoerde of in ieder geval niet gerapporteerde) gevoeligheidsanalyse uit te maken. Het betreft hier het werken met een migratiesaldo, het gebruik van sterfte als een restcategorie (hetgeen impliceert dat alle gecumuleerde fouten in de bevolkingsopbouw daar verrekend worden), en het niet rekening houden met de rol van achtergrondkenmerken bij de partnerkeuze (mate van opleidingshomogeniteit; dit leidt zeer waarschijnlijk tot een te vlakke gesimuleerde inkomensverdeling). Ook aan de overgangen in de arbeidsmodule zitten wat eigenaardigheden, gegeven de mogelijkheid van negatieve kansen en kansen groter dan 1 voor de stromen richting actieven. Hoofdstuk 5 beschrijft de modellering van de inkomens, de (aanvullende) pensioenopbouw en de pensioenpremies. Ten aanzien van de inkomensontwikkeling geldt dat er vijf verschillende carrièrelijnen gehanteerd worden, die gebaseerd zijn op onderzoek van de Pensioenkamer. Opvallend is dat verondersteld wordt dat de verdeling van mannen en vrouwen over deze lijnen constant zijn. Dit betekent dat ook in 2040 de hoogste carrièrelijn vooral door mannen bevolkt wordt. Het model onderscheidt vijf fondsen: ABP, PGGM, een ondernemingspensioenfonds, een bedrijfspensioenfonds met een eindloonregeling op basis van dienstjaren en een bedrijfspensioenfonds op basis van het middelloon. In het algemeen leidt dit tot een goede afspiegeling van de werkelijkheid, zij het dat de lage pensioenen in aantal worden overschat en de pensioenopbouw van vrouwen en de hoge pensioenen onderschat.

Vervolgens worden diverse simulaties uitgevoerd die betrekking hebben op de situatie bij ongewijzigd beleid (hoofdstuk 6), op reeds eerder gedane voorstellen ter verlichting van de financieringsproblematiek, zoals afschaffing van de toeslag voor jongere partners, de afschaffing van de differentiatie naar leefvorm, premieheffing voor de AOW over aanvullende pensioenen, verhoging van de pensioneringsleeftijd, overgang naar een middelloonstelsel of beschikbare premieregeling (hoofdstuk 7) en op de gevolgen van flexibele uittreding en keuzevrijheid ten aanzien van het nabestaandenpensioen (hoofdstuk 8). Voor de verschillende opties wordt steeds nagegaan wat de gevolgen in termen van premieheffing zijn en hoe de inkomensverdeling beïnvloed wordt (zowel jongeren versus ouderen als de quintielverdeling voor de 65-plussers in 2000, 2020 en 2040). Uiteraard leidt het goedkoper worden van regelingen tot grotere inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren. Deze studie weegt als het ware de verschillende beleidsopties tegen elkaar af. Aangezien de auteur geen financieringsproblemen voorziet (zie ook hierna) is er helaas nauwelijks sprake van een afweging tussen de verschillende opties. De afweging is voornamelijk gebaseerd op de mate van solidariteit. Dat is op zich nastrevenswaardig, doch heeft wel zijn prijs en die blijft mijns inziens te veel op de achtergrond. Tot slot worden in hoofdstuk 9 vier scenario's uitgewerkt. Het betreft een solidariteitsscenario (waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen een minimum voor jongeren en een (hoger) minimum voor gepensioneerden), een werkendenscenario (waarbij werkenden minder solidair zijn en primair hun eigen belangen behartigen, resulterende in minder goede pensioenvoorzieningen voor de ouderen), een individueel scenario (pensioenen worden vervangen door individuele koopsompolissen met winstdeling) en tot slot een *worst case* scenario. Hieruit

wordt duidelijk dat solidariteit een prijs heeft, maar ook dat een verschuiving richting kapitaaldekking niet per se tot een gunstiger pensioenresultaat leidt.¹

Nabeschouwend ben ik van mening dat de pensioen- (of ruimer de oudedags-)problematiek te eenzijdig belicht wordt. Dat begint al bij de formulering van de probleemstelling. Daar wordt gesteld dat de financiering van de oudedagsvoorziening vooral een verdelingsprobleem is (p. 19). De auteur staat dan verder ook niet stil bij het feit dat herverdeling en economische doelmatigheid haaks op elkaar kunnen staan. Meer herverdeling richting ouderen impliceert hogere lasten voor werkenden, hetgeen zijn weerslag kan hebben op bijvoorbeeld de arbeidsmarktparticipatie en belastingontduiking (zwart werken). De bezuinigingen in de sfeer van sociale zekerheid de afgelopen twee decennia zijn mede ingegeven door de negatieve effecten in deze sfeer. Jansweijer rept hier verder niet over. De kansen om terug te treden uit de arbeidsmarkt zijn constant gedurende de gehele simulatieperiode (die loopt tot 2040). Problemen heb ik ook met de impliciet opgeworpen stelling dat de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen niet groter mag worden. Feitelijk is dat steeds de bepalende factor bij de beoordeling of een variant wel of niet wenselijk is. Men zou dan van de auteur mogen verwachten dat hij argumenten aandraagt voor de stelling dat die ongelijkheid niet groter zou mogen worden. Het enige adequate argument dat ten aanzien van een deel van die oudedagsvoorzieningen – namelijk de AOW – gehanteerd wordt, is dat deze een basisvoorziening dient te zijn die bescherming biedt tegen *relatieve* armoede. Daar kan ik het wel mee eens zijn, maar dat kan ook op andere manieren bereikt worden, bijvoorbeeld via een op kapitaaldekking gebaseerd pensioen met een ingebouwde minimumvoorziening.² Anderzijds

zijn er ook argumenten aan te dragen die pleiten voor een bijdrage van (een deel van de) ouderen aan de financiering van oudedagsvoorzieningen. Zo is de vermogenspositie van ouderen gunstig in vergelijking met jongeren en is er sprake van aanmerkelijke besparingen bij ouderen. Dat de AOW (of een ander type pensioenregeling) bescherming moet bieden tegen relatieve armoede weersprek ik niet, maar dat is nog geen argument voor of tegen veranderingen in de inkomensongelijkheid. Verder noemt Jansweijer de steun die de AOW onder de bevolking geniet (p. 146). Het is echter onduidelijk tot hoever die steun zal gaan. Als we met verdubbelde premies van doen hebben, zitten we wel in een andere situatie. Recent onderzoek lijkt er op te wijzen dat er wel degelijk grenzen aan die solidariteit zijn.³

Een ander punt is dat wanneer men de oudedagsvoorziening als uitgesteld loon beschouwt – iets wat meer en meer ingang vindt – het voor de hand ligt de oudedagsvoorziening in relatie tot de arbeidsbeloning te beschouwen. Ze zijn dan onlosmakelijk met elkaar verbonden en dan ligt het niet voor de hand de inkomensongelijkheid onder ouderen te relateren aan die onder jongeren. Het ligt anders als men een welvaart-theoretisch startpunt kiest en uitgaande van wenselijk geachte inkomensverhoudingen stelling neemt. Dat doet Jansweijer echter niet. In dat geval zou men ook oog dienen te hebben voor de effecten over een langere termijn. Doch al op de eerste pagina doet Jansweijer dat af als ‘... niet bruikbaar voor een evaluatie van de kwaliteit van de oudedagsvoorziening’ (p. 15).

Deze kritiek impliceert zeer zeker niet dat er niet sprake zou zijn van een interessant proefschrift. Integendeel, op gedegen wijze worden de inkomensgevolgen van veranderingen in het systeem van oudedagsvoorzieningen bestudeerd. En op

deze wijze worden problemen gesignaleerd die in de huidige discussie rond bezuinigingen op of flexibilisering van pensioenen ten onrechte zwaar onderbelicht blijven. Daarmee is het een welkome aanvulling op *Ouderen voor ouderen*.

Noten

Jan H.M. Nelissen

- 1 Uiteraard hangt het laatste af van de gehanteerde veronderstellingen ten aanzien van rente en economische groei. Jansweijer verzuimt hier echter nader op in te gaan. Hij gaat hier wat snel over tot een veralgemenisering.
- 2 Zie bijvoorbeeld Falkingham, J. & Johnson, P. (1993). *A unified pension scheme (UFPS) for Britain*. Paper ESPE Conference, Budapest en Nelissen, J.H.M. (1994). *Towards a payable pension system*. Vuga, Den Haag.
- 3 Zie Van der Heijden, E.C.M. (1996). *Altruism, Fairness and Public Pensions: An investigation of survey and experimental data*. Proefschrift KUB.

Knipscheer, C.P.M., De Jong Gierveld, J., Van Tilburg, T.G. & Dykstra, P.A. (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*.

Amsterdam: VU University Press, 1995. 197 pp. ISBN 90-5383-404-4

Dit boek is een verslag van een nogal breed opgezet onderzoek naar de leefomstandigheden van ouderen, dat in 1992 door een gemeenschappelijk team van het NIDI en de sociologen van de Vrije Universiteit op initiatief van NESTOR (Nederlands Stimuleringsprogramma Ouderen-onderzoek) ter hand is genomen. Door circa

tachtig enquêteurs zijn toen in een regionaal beperkt gebied (11 gemeenten, voornamelijk in het Westen, het Zuiden en het Noordoosten des lands gelegen) bijna vier en half duizend mensen geboren tussen 1903 en 1937 (55 tot 89 jaar oud) geïnterviewd. Zoals de titel juist weergeeft, gingen de gesprekken overwegend over de partners of netwerken waarmee men omringd is, over sociale participatie, het dagelijks functioneren en over de voor de hand liggende belemmeringen hiervan (gebreken, het wel of niet auto rijden, de gezondheidstoestand) of de ondersteuning die men van anderen ontvangt. De Jong Gierveld, die in haar dubbele functie beide teams verenigt, behandelt hier samen met Van Tilburg in het licht van nieuwere data hun vroeger studieonderwerp: de eenzaamheid. Het op enkele uitzonderingen na in goed Engels opgestelde rapport is ook het resultaat van 'teamwork'. De tien afzonderlijke hoofdstukken behandelen elk een specifiek aspect van het studieobject. Slechts vier hiervan (van Pearl Dykstra, Theo van Tilburg, en Marjolein Broese van Groenou) zijn het resultaat van het alleenschrijven, voor de andere dragen telkens meer auteurs verantwoordelijkheid. Wil men nog meer netwerkaspecten vermeld zien: Dykstra en Van Tilburg zijn de 'star-writers': zij hebben ieder vier hoofdstukken (mede) op hun naam staan.

Op een aantal plaatsen (onder andere in het voorwoord, en op pagina's 1, 9, 173 en 182) wordt de descriptieve aard van het rapport benadrukt, suggererend dat een analytische studie nog zal volgen (op p. 9 stellen de redacteurs: 'explanation of these [sex and age] differences will be considered in greater depth in future publications'). In feite houden de schrijvers zich echter weinig aan deze beperking en worden 'multiple classification analysis' en zelfs hiërarchische of logistische regressie toegepast om structurele samenhangen tussen de variabelen aan te tonen.

Veel aandacht wordt aan de semantische aspecten van de gebezigde begrippen besteed, ontleend aan de literatuurstudie van de (voornamelijk anglosaksische, contemporaine) schrijvers.

Een bejaarde of historisch aangelegde lezer zal bemerken dat vele van de 'nieuwe' begrippen varianten zijn op het oudere gezinssociologische taalgebruik. Door de niet geïnstitutionaliseerde samenlevingsvormen werd het 'gezin' inadequaat geacht en vervangen door 'primaire sociale netwerken', 'primaire verhoudingen', of, zoals in dit rapport, door 'leefarrangementen'. Dit begrip wordt (p. 7) met het begrip 'konvooi' in verband gebracht: elke mens reilt en zeilt tussen de klippen door begeleid door een groep mensen aan wie hij of zij steun geeft of onttrekt. Ook andere oude gezinssociologische termen worden bijgeschaafd: 'life-cycle' wordt 'life-course', 'huwelijksluiting' wordt 'union formation', 'parent' wordt 'anchor-person'. Accoord met begripsverruiming; het is slechts jammer dat in de bespreking van 'netwerken' geen data omtrent de huwelijkse status worden gepresenteerd; Van Tilburg neemt in zijn weergave 'partners or spouses' tezamen (tabel 5.1); wordt zelfs tellen van getrouwde versus ongetrouwde paren onfatsoenlijk geacht?

In afzonderlijke korte hoofdstukken worden telkens de bevindingen omtrent een aspect van het onderzoek gepresenteerd. Deze zijn soms bijna vanzelfsprekend, dan weer verrassend, bijna altijd beknopt, zonder waardeoordelen.

Zo wijzen Aat Liefbroer en Jenny de Jong Gierveld op enkele aspecten van de leeftijd; ze tonen aan hoe het vermogen om in eigen primaire behoeften (zich wassen, koken, boodschappen doen, en dergelijke) te voorzien met de oude dag afneemt; dat men zich (vanzelfsprekend, zou ik zeggen) minder gezond voelt. Het 'geboortjaar' dat men gebruikt om leeftijd vast te stellen duidt echter nog een andere factor aan:

het historisch tijdperk waarin men geboren is, het behoren tot een bepaalde generatie. Beseffend dat er herhaalde enquêtes voor nodig zouden zijn om deze twee factoren te scheiden, heeft men vernuftig vragen opgenomen naar het verleden ('life-histories'). Zo kon men althans een trend-aanduiding vinden voor mannen op leeftijd om met een partner te (blijven) leven, en voor beide kunnen om op oudere leeftijd zonder kinderen te wonen (tabel 2.1). Geen verklaring hiervoor wordt gegeven.

Pearl Dykstra en Kees Knipscheer tonen vervolgens aan dat, al heeft men minder 'kin' in huis, men tegenwoordig over meer soorten verwanten beschikt: door de hogere leeftijd leeft men in 'multigeneration families'; schrijvers hebben 'oudjes' aangetroffen die zowel over grootouders als over kleinkinderen beschikken. Daarentegen worden gezinnen kleiner, het aantal broers en zusters daalt. Men trachtte ook de frequentie van contacten vast te stellen met elke categorie verwanten, waarvan de meesten dicht bij elkaar wonen.

Dykstra houdt zich (in het hierna volgend hoofdstukje) ook met andere contacten bezig. Zij behandelt 'social participation' (deelname aan clubs en verenigingen). Mannen participeren meer dan vrouwen, met één uitzondering: ongetrouwde vrouwen participeren meer. Dykstra overschrijdt hier de afspraak (door Gierveld en Knipscheer nog aangehouden) en geeft zelfs de resultaten van een hiërarchische regressie van participatie-belemmerende factoren weer: leeftijd blijft van invloed op dalende participatie van mannen, ook houdt men gezondheidstoestand, verschillen in opleiding of bezit van rijbewijs en dergelijke constant.

Netwerkaspecten van leefomstandigheden van ouderen vormen het onderwerp van de volgende drie hoofdstukjes, achtereenvolgens door Van Tilburg, Dykstra en Broese van Groenou opge-

steld. De ondergevraagden moesten personen noemen ('report' zou ik zeggen en niet 'nominate' zoals in de tekst abusievelijk veelvuldig vermeld) waarmee zij geregeld contact hadden en die zij belangrijk vonden. Het aantal van deze 'netwerk-leden' werd dan opgeteld en per categorie weergegeven. Broese van Groenou behandelt contacten met mensen die binnen vijftien minuten reisafstand wonen.

Ten slotte komen de vraagstukken van ondersteuning en van eenzaamheid aan bod. De ondersteuning kan emotioneel of instrumenteel zijn, kan gegeven of ontvangen worden. Van Tilburg, Broese van Groenou en Fleur Thomése combineren beide criteria in zes clusters, die men dan met behulp van logistische regressie onderling vergelijkt. Zij menen evidentie te hebben gevonden voor de hypothese dat de emotionele en de instrumentele ondersteuning negatief zijn gecorreleerd; mensen die geen instrumentele hulp (kunnen) geven compenseren dit door emotionele ondersteuning. Mannen geven meer instrumentele, vrouwen de emotionele ondersteuning. Weduwen staan meestal aan de ontvangende, niet-gevende kant.

Het verband van de ondersteuning met het welzijn en vooral met het zich welbevinden van ouderen treffen we in het afsluitende hoofdstuk aan. Als voornaamste indicator gebruiken Van Tilburg en Gierveld de reeds eerder gepubliceerde 'eenzaamheidschaal'. Deze wordt dan met behulp van 'sophisticated' technieken van multivariate analyse in verband gebracht met de boven besproken variabelen. De auteurs menen dat er van overrepresentatie van eenzaamheid bij ouderen geen sprake is; de oorspronkelijke correlatie met de leeftijd kon aan interveniërende variabelen toegeschreven worden. Het gezin is een der belangrijkste factoren die mensen voor eenzaamheid behoedt.

Men beschouwe de door mij vermelde bevindingen niet als een samenvatting, eerder als een appetizer. Het boek bevat veel, veel meer. Gezien de omvang van de steekproef en de gerichte ondervraging zal het waarschijnlijk een must vormen voor toekomstige gerontologische en geriatrische onderzoekers en alle onderzoekers die zich voor de structurele afhankelijkheid van leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en andere basisvariabelen interesseren.

Kritiek is – zoals bij alle werk – mogelijk. Wat mij het meest hinderde was de verantwoording van de steekproef. Men wil een beschrijvende studie presenteren, spreekt veel van 'representativeness' van de steekproef – maar vermeldt niet voor welke populatie de studie representatief mag worden geacht. 'Representatief' is een relatiefbegrip; het is 'leeg' zonder omschrijving van de populatie waarop het betrekking heeft. Vergetend dat men slechts mensen uit elf gemeenten trok, daarbij mensen wonend in de andere acht provincies verwaarlozend (niemand uit de noordelijke, niemand uit de polder of de westzuidelijke gebieden!) spreekt men van 'the national representatives of the realized sample' (p. 196), die men verder meende te verbeteren door het wegen naar regio, en door het stratificeren. Welke CBS-gegevens gebruikte men ter vergelijking? Landelijke Nederlandse gegevens of de gegevens omtrent de bevolking in elf gekozen gemeenten in de corresponderende leeftijdsgroepen? Uit de tekst krijg men de indruk dat de onderzoekers een analytische steekproef hebben beoogd: daar zorgen we slechts voor dat alle gebruikte variabelen in voldoende 'range' aanwezig zijn. Voor de analyse van samenhangen is representativiteit van minder belang. Maar voor de beschrijvende studie hebben we toch procenten, gemiddelden of andere maten nodig. Die treffen we veelvuldig, maar waarop slaan die? Wellicht was het deze overweging die enkele

schrijvers toch tot de analyse deed overgaan, niet wachtend op de verklarende publikatie.

Er is nog een woord dat mij van het hart moet: de slechte redactie van de bundel. Deze vormt geen geheel, bestaat uit tien papers, zonder zelfs een index die er een eenheid van zou maken. Geen vragenlijst, geen correlatiematrixen die narekening mogelijk zouden maken, geen gemeenschappelijke methodologische verantwoording. Wel de zes keer (sic: 6 x !) herhaalde passage omtrent die ongelukkige steekproeftrekking, woordelijk herhaald, alhoewel door verschillende teams gepubliceerd. Wellicht dragen veranderde tijden hieraan mede schuld: als men zich aan de leus 'publish or perish' moet houden, wat is dan gemakkelijker dan een boek uit te geven dat tevens voor tien afzonderlijke publikaties bij de geldbewakers kan dienen? Om elkaar op het methodologiegebied niet tegen te spreken schuift men in al die hoofdstukken een gemeenschappelijk deel in. Afzonderlijk gepresenteerd, vormen deze dan tien zelfstandige publikaties (de meeste door verscheidene auteurs geschreven) tot ieders tevredenheid maar tot verveling van de lezers. Maar juist in het licht hiervan zal hun belangstelling geprikkeld worden en zullen zij uitkijken naar de verklarende publikatie (het liefst door één consciëntieuze redacteur verzorgd of nagezien!) hen in deze bundel beloofd.

I. Gadourek

Bois-Reymond, M. du, Diekstra, R., Hurrelmann, K., & Peters, E. (Eds.), *Childhood and Youth in Germany and The Netherlands. Transitions and Coping Strategies of Adolescents.*

Berlin: de Gruyter, 1995, 351 pp.

ISBN 3-11-014154-X

Dit fraai uitgegeven boek is een bundel van veertien artikelen, waarin – op één uitzondering na – verslag wordt gedaan van empirisch onderzoek naar de levenssituatie van de huidige Nederlandse en Duitse jeugd. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar twee centrale thema's uit het jeugdonderzoek: de karakteristieke en deels nieuwe kenmerken van de moderne jeugdfase en de specifieke emotionele en gedragsproblemen die jongeren (daarom) in deze levensfase ervaren. Het bijzondere van deze bundel is, dat naast elkaar bijdragen worden geleverd vanuit de sociologie, de psychologie en de pedagogiek. Dat is waarschijnlijk ook de reden, waarom het onderzoek niet beperkt blijft tot de ondervraging van jongeren, maar tevens een prominente plaats inruimt voor de ervaringen van ouders en hun relatie met adolescente kinderen.

Het boek is opgebouwd uit vier secties. In de eerste sectie komen de veranderingen in de jeugdfase aan de orde. Jong zijn betekent niet langer meer het ingroeien in van tevoren vaststaande en uitsluitend door sociale klasse en sekse bepaalde levenspatronen: de standaardbiografie is vervangen door een keuzebiografie. De jeugd is een verlengde levensfase, waarin jongeren meer mogelijkheden hebben gekregen om toekomstige maatschappelijke posities te exploreren en uiteindelijk eigen keuzes te maken. Dat geldt zowel hun opleidings- en beroepsloopbaan als hun rela-

tionele carrière. Deze verandering stelt ook bijzondere eisen aan de ouder-kind-relatie: meer openheid en overleg is vereist om jongeren te begeleiden in het maken van hun eigen keuzes. Een opvallend geluid klinkt door in de bijdrage van du Bois-Reymond: voor de ouders is deze verandering het ingrijpendst, omdat zij zelf in een ander gezinsklimaat zijn grootgebracht. Nieuwe klasseverschillen dreigen, omdat vooral de ouders uit de lagere klassen moeite hebben zich aan deze veranderde opvoedingseisen aan te passen.

De klimaatverandering in het gezin staat centraal in de tweede sectie. Zowel in Duitsland als in Nederland is de trend waarneembaar van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding. Toch lijken de gezinsverhoudingen in Nederland wat traditioneler, hetgeen vooral toegeschreven moet worden aan de geringere arbeidsparticipatie van de Nederlandse moeders. Daartegenover komt het gezinsklimaat in Nederland weer wat warmer over.

De grotere keuzevrijheid van jongeren heeft ook een keerzijde: een toegenomen eigen verantwoordelijkheid en de daarmee gepaard gaande psychische belasting. Daarover handelt de derde sectie van het boek. De sociaal-emotionele problematiek van jongeren lijkt groter, gedifferentieerder en complexer te worden, zonder dat ouders volledig in staat zijn hun adolescente kinderen daarin op te vangen. Bij meisjes leidt dit vooral tot psychofysische reacties, terwijl jongens meer een uitvlucht zoeken in sociaal onaangepast gedrag. Een toenemende vraag naar en gebruik van professionele psychosociale hulpverlening is het gevolg.

De bundel eindigt met een sectie waarin 'jongereninformatie' als een belangrijk eigentijds (beleids)instrument wordt geïntroduceerd. De noodzaak tot exploratie brengt een grote infor-

matiebehoefte van jongeren met zich mee. Vooral de informatie aan jongeren over opleidings- en beroepsmogelijkheden, medische voorzieningen en juridische aangelegenheden vertoont lacunes die niet meer uitsluitend door de traditionele informatiebronnen van gezin, vrienden en schoolse instanties kunnen worden gedekt. Hier ligt een nieuwe taak voor de (semi-) overheid.

Met het bovenstaande resumé heb ik willen aangeven dat de bundel van du Bois-Reymond e.a. een schat aan empirisch verantwoord materiaal bevat. Daarbij zou ik twee kritische kanttekeningen willen maken. In de eerste plaats vind ik dat de hoofdtitel van het boek de lading niet helemaal dekt. Met uitzondering van het deel over de klimaatveranderingen binnen het gezin is er geen sprake van cross-cultureel, vergelijkend empirisch onderzoek. Bovendien gaat het onderzoek over adolescenten en jongeren vanaf twaalf jaar (en hun ouders) en niet over kinderen.

In de tweede plaats heb ik bij deze bundel enkele reserves ten aanzien van het gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Dergelijke methoden acht ik bijzonder waardevol bij de analyse van complexe belevingsstructuren of als levendige illustratie bij ander materiaal. Voor de constructie van sociologische typologieën (zoals in zes bijdragen het geval is) lijkt deze methode weinig overtuigend vanwege de – noodzakelijk – kleine aantallen respondenten. Generaliserende uitspraken omtrent het meer of minder voorkomen van kwalitatief afgeleide typen (zoals bijvoorbeeld in de bijdrage van Krüger en Ecarius gebeurt) vind ik methodologisch gezien niet te verantwoorden.

Alle bijdragen in deze bundel zijn helder van opzet en goed leesbaar. Voor gevorderde studenten en andere in onderzoek geïnteresseerden bevat dit boek niet alleen veel empirische gegevens, maar ook een aardige kijk in de multidis-

ciplinaire en methodologisch pluriforme keuken van het Nederlandse en Duitse jeugdonderzoek.

Quinten Raaijmakers

Moerland, H. & van 't Veer, A. (Red.), *Gokken op speelautomaten*.

Arnhem: Gouda Quint, 1995, 160 pp.
ISBN 90 387 0426 7

Het gokken in Nederland is big business geworden. Gezamenlijk wordt zo'n drie miljard gulden omgezet per jaar aan kansspelen. Vanaf ongeveer de tweede helft van de jaren tachtig is deze opwaartse spiraal in gang gezet. Ten aanzien van alle vormen van kansspelen, de loterijen, de lotto-spelen, de casinospelen, het bingo en het spelen op speelautomaten zijn de deelnamecijfers, de bestedingen en het aanbod gestegen. Niet vreemd is het daarom dat er ook steeds meer aan onderzoek wordt gedaan en wordt gepubliceerd over uiteenlopende aspecten van kansspelen, zoals de wetgeving, het overheidsbeleid en negatieve gevolgen zoals gokverslaving en criminaliteit.

Een voorbeeld uit deze recente publikatiestroom is de reeks *Monografieën Kansspelen*, opgezet door Gouda Quint in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Kansspel Onderzoek. Deel 1 uit deze reeks, *Kansspelen onderzocht*, behandelde recente studies naar kansspelen. In het najaar van 1995 verscheen deel 2, *Gokken op speelautomaten*, onder redactie van Hans Moerland en Arjen van 't Veer.

Gokken op speelautomaten verschijnt op een moment dat de gelduitkerende speelautomaten veel politieke en beleidsmatige aandacht krijgen. Gokverslaving, illegaal spelaanbod en problemen met de handhaving van de regels zijn daarbij

steeds terugkerende punten van zorg en soms zelfs van lichte vormen van morele paniek. Alleen al hierom is het belangrijk dat bestaande kennis overzichtelijk wordt gebundeld in een publikatie als deze.

Uitenlopende facetten van het spelen op speelautomaten passeren de revue. Het eerste en laatste artikel in het boek gaan in op de wetgeving en het beleid ten aanzien van speelautomaten in Nederland, vanaf de introductie van de Wet op de kansspelen in 1965 tot de stand van zaken halverwege 1995.

Daarnaast wordt in twee artikelen aandacht besteed aan de exploitatie van speelautomaten in Nederland, zowel in horecagelegenheden en amusementscentra als in casino's. Karel Bukholz – verbonden geweest aan de VAN Speelautomatenbranche-organisatie – geeft een korte historische beschrijving van de speelautomaten in Nederland en gaat in op de ontwikkelingen in de bedrijfstak. Al ver voor de Tweede Wereldoorlog was er in Nederland sprake van exploitatie van amusementsautomaten, opgesteld in cafés en in kapsalons en tabakszaken. Na de oorlog introduceerden de Amerikanen flipperkasten, gokkasten en jukeboxes die sterk in populariteit toenamen. In 1986 viel het verstrekende besluit om de regeling voor direct gelduitkerende speelautomaten in de Wet op de kansspelen op te nemen. Sindsdien nam het gokken op speelautomaten, opgesteld in cafés, sportkantine's, buurthuizen, cafetaria's en speelhallen een hoge vlucht. Begin jaren negentig bedroeg de totale jaaromzet zo'n anderhalf miljard gulden en werd er meer dan een kwart miljard aan BTW afgedragen, bij een totaal aantal speelautomaten van ongeveer 90.000. Door het restrictievere overheidsbeleid in de recente jaren worden deze cijfers nu en in de nabije toekomst niet meer gehaald.

Een apart verhaal vormen de speelautomaten die staan opgesteld in casino's. Peter Geertsen schetst

de exploitatie van speelautomaten in de inmiddels tien casino's die ons land rijk is. Hij laat zien dat de speelautomaten de casino's en daarmee het ministerie van Financiën geen windeieren hebben gelegd. De opbrengsten van de speelautomaten zijn drastisch gestegen in de recente periode. De speelautomaten zijn goed voor ongeveer een derde van de totale opbrengst van de casino's.

Verder bevat het boek bijdragen over de keuring en controlewerkzaamheden ten aanzien van speelautomaten door het Nederlands Meetinstituut en over de politiebemoeienis met speelautomaten, met als voorbeeld de situatie in Rotterdam. Hans Moerland en Toon de Vos sluiten de bundel af met respectievelijk een helder overzicht van recente studies over het speelgedrag van spelers op speelautomaten en een uiteenzetting over de sterk in omvang gegroeide hulpverlening aan gokverslaafden en de preventiemaatregelen ten aanzien van risicogroepen.

De beschouwingen in Gokken op speelautomaten vormen inderdaad een momentopname zoals Moerland en van 't Veer zelf al opmerken in hun voorwoord. Dat kan ook bijna niet anders gezien de voortdurende wijzigingen in het beleid ten aanzien van kansspelen. Toch biedt het boek door de algemene beschrijvingen van wet- en regelgeving en de (historische) ontwikkelingen van het aanbod en de deelname, tegelijkertijd voldoende houvast voor bijvoorbeeld politici of beleidsmakers die snel inzicht willen verkrijgen in wat er speelt rondom de speelautomaat.

Mark van den Heuvel

**Tesser, P.T.M., van Praag, C.S. e.a.,
*Rapportage minderheden 1995:
Concentratie en segregatie.***

Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau, 1995,
551 pp.
ISBN 90 5250 911 5

Concentratiewijken van allochtonen krijgen veel aandacht in de media. Die aandacht is nogal selectief en zelden gebaseerd op betrouwbare onderzoeksgegevens. De beeldvorming is overwegend negatief. Het idee heeft post gevat, dat een concentratie van allochtonen gelijk staat aan een cumulatie van ernstige problemen, zoals werkloosheid, drugs, criminaliteit en verloedering van de wijk. Overigens blijken de meningen van de bewoners zelf verdeeld te zijn. Een groot deel van de bewoners oordeelt nog altijd positief over hun wijk.

In de *Rapportage minderheden 1995* heeft het SCP de schaarse, verspreide en ongelijksoortige onderzoeksgegevens over drie wijken bijeen gebracht in een bruikbare overzichtstudie. Het SCP heeft ook nieuwe onderzoeken laten verrichten in Nederland en het buitenland. Het is een lijvig, helder en informatief boekwerk geworden over de ruimtelijke en sociale segregatie van allochtonen. De rapporteurs hebben goed gebruik gemaakt van de beschikbare gegevens. De analyses zijn consciëntieus uitgevoerd en de conclusies zijn duidelijk verwoord.

Het rapport begint met een presentatie van historische gegevens. Het officiële beleid wijst thans elke vorm van spreiding af. Dat standpunt is betrokken na de poging van de gemeente Rotterdam om een beleid van gebundelde deconcentratie uit te voeren. Rotterdam wilde met dat beleid een te grote mate van concentratie voorkomen, zonder de allochtonen volledig te spreiden met mogelijk desastreuze gevolgen voor hun

eigen sociale netwerken. Een bescheiden mate van concentratie werd om allerlei redenen nuttig geacht. Met een klein aantal landgenoten in hun buurt zouden allochtonen een gevoel van veiligheid en vertrouwdsheid kunnen behouden. Niettemin werd dit beleid als discriminerend bestempeld. Sindsdien staat de regering op het standpunt dat lokale overheden op geen enkele wijze leden van minderheidsgroepen mogen weren uit concentratiewijken. Het SCP merkt op dat de consequentie van dit beleid wel is, dat het concentratieproces ongehinderd voortschrijdt. Oorzaken zijn de immigratie, de relatief sterke aanwas door geboorten, en de overwegend lage sociaal-economische positie. Dit laatste dwingt deze mensen als het ware hun toevlucht te zoeken in wijken waar het wonen goedkoop is. Diezelfde historische gegevens laten echter ook zien dat de nationale overheid lang niet altijd handelt volgens de leer. Tijdens de grootste migratiegolf vanuit Suriname werd wel degelijk een spreidingsbeleid gehanteerd. In dat geval heeft het trouwens weinig geholpen, omdat velen er na korte of lange tijd toch de voorkeur aan gaven om dichtbij de andere Surinaamse Nederlanders te gaan wonen. Zij bieden wel een heel goed voorbeeld van 'de zuigkracht van eenmaal gevestigde concentratie'. Het SCP ziet de spreiding van de centra voor asielzoekers ook als een doelbewuste poging om 'de pijn' zo eerlijk mogelijk over het land te verdelen.

Het is een aangename verrassing dat de rapportage ook aandacht besteedt aan de theorie-ontwikkeling. De Amerikaanse sociologen Park en Burgess presenteerden in 1925 hun eerste theoretische modellen. Hierin kwamen zij met een evolutionaire *human ecology* benadering. Het was in hun visie niet meer dan logisch dat arme migranten naar die plekken trekken waar de huren het laagst zijn. Zodra zij meer ingeburgerd raken, vast werk en een redelijk inkomen weten

te verwerven, gaan zij meer eisen aan hun wooncomfort stellen en schuiven ze door naar zones waar de kwaliteit van de huizen beter is. De rapporteurs citeren Van Amersfoort die meent dat die Amerikaanse modellen nog altijd geldig zijn. Wel moet erop worden gewezen dat dergelijke doorschuifprocessen de nodige tijd vergen. Aangezien Nederland pas zo'n dertig jaar immigratieland is, is het nog te vroeg om te concluderen dat deze theorie ook hier opgaat. Een nieuwe theoretische ontwikkeling is het zoeken van een verklaring voor het ontstaan en voortbestaan van die zwarte armoede-getto's. Enerzijds wordt de verklaring gezocht in rassendiscriminatie. Anderzijds zijn er analisten, zoals onder andere W.J. Wilson, die ook wijzen op historische, economische en demografische factoren, alsmede het versterkende effect van de eerder ontstane armoede-cultuur. Dergelijke verklaringen brengen ons bij een wat genuanceerder beeld van verschijnselen als concentratie en segregatie. Het gaat niet alleen om uitsluiting door anderen, maar ook om gevolgen van onbewuste en soms zelfs bewuste zelfuitsluiting.

De rapportage is te omvangrijk om recht te kunnen doen aan de grote hoeveelheid informatie die ze bevat. Er worden uiteraard veel cijfers en grafieken gepresenteerd over concentratie, maar ook over verschijnselen die ermee samen lijken te hangen, zoals hoge werkloosheid, criminaliteit, buurtproblemen en onveiligheidsgevoelens. Er wordt tevens een uitgebreid hoofdstuk gewijd aan de segregatie in het onderwijs. Die blijkt duidelijk sterker te zijn dan de woonsegregatie. Het beschikbare onderzoeksmateriaal laat volgens de rapporteurs nog geen ondubbelzinnige conclusie toe over de vraag of 'zwarte' scholen inderdaad kwalitatief minder goed onderwijs bieden, al wijzen enkele recente studies wel in die richting. Voor de wat beter opgeleide ouders is dit geen vraag meer. Zij sturen hun kinderen daarom naar

'witte' scholen, hetgeen het segregatieproces uiteraard versterkt. Volgens het SCP doen ze dit niet omdat ze iets tegen buitenlanders zouden hebben, maar omdat ze veel belang hechten aan de kwaliteit van het onderwijs.

Voor iedereen die in het onderwerp is geïnteresseerd is dit rapport een aanrader. De schrijvers verdienen ook een compliment voor hun serieuze poging om de politieke discussie over de zin en onzin van spreading weer een nieuwe impuls te geven. Het was en is nog altijd een gevoelig onderwerp. Dat geldt in nog sterkere mate voor thema's als verhoogde criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Toch is het belangrijk dat discussies over dergelijke onderwerpen niet uit de weg worden gegaan.

Hoewel het Sociaal-Cultureel Planbureau niet volledig los staat van de politiek – de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid – blijkt deze instelling uitstekend te zijn toegerust om het beschikbare empirische materiaal aan te dragen dat onontbeerlijk is voor het vruchtbaar kunnen voeren van een dergelijke discussie. Overigens maken de rapporteurs ook duidelijk, dat het beschikbare onderzoek nog heel wat lastige vragen onbeantwoord laat. Dat lijkt me vooral een kwestie van gebrek aan tijd, geld, en soms ook creativiteit en moed.

Mart-Jan de Jong

Tomesen L., & Vossen, G. *Denken over cultuur in Europa.*

Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1994, 284 pp.

ISBN 90 313 1804 3

Vlak voor de Europese top in Maastricht organiseerde de stichting 'Jouissance' een conferentie over 'Culturele integratie of culturele pluriformiteit'. Twaalf lezingen zijn gebundeld in *Denken over cultuur in Europa*. De grote vraag is of dit kind van het verstandshuwelijk tussen economie en cultuur een interessant boek is geworden of niet.

De bundel begint met een definiëring van het begrip cultuur en een overzicht van ideeënstelsels die ten grondslag liggen aan het Europese cultuurdebat. Tomesen kiest voor de ruime definitie: 'Het gehele complex van geestelijke, materiële en emotionele kenmerken dat een samenleving of groep karakteriseert'. Niettemin beperken de meeste auteurs van de bundel zich tot cultuur met een hoge C (schone kunsten of iets ruimer: kunst, wetenschap en de media). Daarna komt het overzicht. De klassieke 'Griekse Verlichting' leidde bij de sofisten tot een relativisme, waarin alles ter discussie werd gesteld. Plato en Aristoteles worden vervolgens ten tonele gevoerd als aarstevaders van het universalistische denken. Zij bleven zoeken naar een absolute norm op wetenschappelijk, ethisch en politiek gebied, naar eenheid in of achter de verscheidenheid. Plato zocht naar eeuwige ideeën en Aristoteles naar constante wezenskenmerken van de mens. De laatste dacht dat de homo rationalis de causale wetmatigheden van de natuur zou kunnen ontdekken en zijn leven zou kunnen verbeteren. In de achttiende eeuw werd de draad van de Verlichting weer opgepakt. Rousseau is de eerste geweest die kritiek heeft geleverd op het

ongebreidelde vertrouwen in de vooruitgang. Hij nam toen al waar dat culturen in Europa steeds meer op elkaar gingen lijken als gevolg van de universalistische, technologische modernisering en de internationalisering. De echte relativistische reactie kwam van de negentiende-eeuwse Romantici. Zij zagen in culturele diversiteit de broodnodige kracht tegen verschraling. In de twintigste eeuw wordt het relativisme misbruikt door nationalistische en fascistische dictaturen die de eigen natie en cultuur ver boven die van anderen verheffen. Het zou volgens Tomesen tot de jaren tachtig duren voor er weer aandacht kwam voor culturele identiteit en verscheidenheid. Mijns inziens kan die herwaardering echter reeds in de jaren zestig worden gesitueerd, toen in de VS de leus *Black is beautiful* opgeld deed. Dit werd spoedig daarna getransponeerd naar het recht op anderszijn, het recht op taal- en cultuurbehoud van minderheden. De Europese eenwording versterkte deze tendens in hoge mate.

Ten slotte komt er een synthesepoging in de vorm van de filosofie van het pluralisme. Plessner gaat uit van een mens die zowel centrisch als excentrisch is. Omdat hij in staat is zichzelf als het ware van buiten te beschouwen, kan hij ook zijn cultuur met andere vergelijken. Omdat de mens en zijn cultuur niet gesloten maar open zijn, is interactie met andere mensen en culturen mogelijk. Het voordeel van deze interactie is ook dat daaruit geheel nieuwe ideeën kunnen ontstaan. Pluralisme betekent eenheid in verscheidenheid. Die verscheidenheid kan van individuele aard zijn, maar ook betrekking hebben op collectiviteiten. Collectieve rechten, zoals het recht op eigen taal en cultuur, betekent een uitbreiding van individuele rechten. Wel moet erop gelet worden, dat mensen niet worden opgesloten in hun eigen cultuur. Helaas staat dit overzichtsartikel tamelijk los van hetgeen volgt.

De historicus Schmale stelt dat Europa een collectieve voorgeschiedenis heeft, zoals de oorlogen tegen de Perzen, de kruistochten, het christendom, het feodale stelsel, de Renaissance, de Reformatie en de Contra-reformatie, de Verlichting, het imperialisme, en, meer recent, het felle nationalisme. Ook waren er altijd veel overeenkomsten tussen de leefwijze en mentaliteit op lokaal niveau, ondanks de oorlogen die onder leiding van vorsten tussen Europese landen zijn gevoerd.

Hierna komt een irritant en warrig artikel van Monnier, die sterk de verdeeldheid en chaos benadrukt, en zich afvraagt of Europa ooit heeft bestaan. Dat mag uiteraard, maar hij maakt het zich wel heel gemakkelijk door per pagina gemiddeld wel tien van zulke vragen te stellen zonder ook maar een paar zinnige antwoorden te geven. Het volgende hoofdstuk is van Euro-parlementariër Bertens. Ook hij beschrijft de culturele en politieke geschiedenis van Europa in grote lijnen. Bij hem ligt het accent weer op hetgeen Europa gemeenschappelijk heeft. Er is overlap met het stuk van Schmale, maar er zijn ook enkele nog niet genoemde elementen. Het hoofdstuk eindigt met een visie op een Europees kunstbeleid (cultuur in enge zin) dat is ontleend aan het programma van D66 uit 1994.

Dan volgt een artikel van Wiesand. Ook dat gaat weer over cultuur in enge zin. Issues zijn het loslaten van de vaste verkoopprijs van boeken – zouden de literaire culturen van Europa daar echt vanaf hangen? – en de harmonisatie van auteursrechten. Belangrijker is zijn signalering dat de EG-bureaucratieën een soort immanente neiging ontwikkelen om Europese samenwerkingsprojecten te bevoordelen boven projecten die alleen voor regionale cultuurgebieden van belang zijn. Couwenberg werpt weer nieuw licht op de ontwikkeling en het karakter van Europa. Hij schetst perioden waarin het gemeenschappelijke over-

heerste, zoals in de middeleeuwen, en de meer recente perioden waarin de verscheidenheid steeds meer nadruk kreeg. Dat escaleerde tot twee Wereldoorlogen. Geen wonder dat daarna de roep om meer eenheid weer opkwam. Ondanks de opgetreden polarisatie zijn er volgens Couwenberg wel degelijk Europese waarden (individualiteit, rationaliteit, objectiviteit, spreiding van macht, democratische legitimiteit en sociale solidariteit) en de liberale en democratische rechtsstaat als gemeenschappelijk constitutioneel ontwikkelingsmodel. Hij signaleert dat het karakter van de Europese cultuur of culturen wel eens meer bedreigd zou(den) kunnen worden door invloeden vanuit Amerika dan vanuit Brussel. Ten slotte werpt Couwenberg zich op het minderhedenbeleid. Hij wijst erop, dat het Europese identiteitsbesef ontwikkeld zal moeten worden als complement van nationale en regionale identiteit. Respect voor culturele differentiatie is een absolute voorwaarde voor integratie. De bescherming van minderheidsculturen en talen dient ook juridisch te worden onderbouwd. Zonder dat respect is de kans groot dat minderheidsgroepen zich gaan verzetten tegen de integratie.

Geel sombert in het kwadraat over kunst die aan eenvormigheid ten onder dreigt te gaan. Volgens hem zal het Europa van de economie dit proces alleen maar zal versterken. Hij signaleert wel een toename van schrijvers, uitgevers en publikaties, maar meent dat dit leidt tot minder goede boeken en meer kul van hetzelfde. Dit slecht opgebouwde en inhoudelijk zwakke artikel lijkt zijn stelling te bewijzen.

De Schepper breekt een lans voor cultuur- en taalverscheidenheid en voor een multicultureel Europa. Dit soort betogen schijnt te impliceren dat vervlakte culturen minder waard zijn dan onverdunde traditionele culturen of nieuwe multicultureel verrijkte culturen. Dat spoort niet

goed met het relativisme. Na een boutade over de vernieling van de stad Brussel ten gunste van grote bouwwerken voor de Europese bureaucratieën, houdt hij een gloedvol betoog over de noodzaak van een bundeling van krachten van Nederland en Vlaanderen voor het behoud van de cultuur van de Lage Landen. Hij is een van de weinige auteurs uit deze bundel die begrijpen dat cultuurbehoud en bewuste cultuurontwikkeling, voorzover dat überhaupt gestuurd kan worden, veel meer vraagt dan conferenties, Europese verdragen of mooie praatjes van ministers voor Schone Kunsten. Alleen als de overgrote meerderheid van een volk zich daarvoor inspant, is dat mogelijk. Zo niet, dan zal hun taal of cultuur op den duur worden vervangen door een andere. De Schepper vindt dat erg, hoewel hij van Lévi-Strauss heeft geleerd dat elke cultuur – dus ook die nieuwe cultuur – gelijkwaardig is aan de oude.

De Bruin komt met een politieke, pardon, persoonlijke visie. Europa kent volgens Todd bijna vijfhonderd culturele regio's. Ook De Bruin vindt het belangrijk dat die culturele variatie behouden blijft. Maar hij ziet grote gevaren. Europa moet de werkgelegenheid behouden en de deuren sluiten voor produkten uit lage-lonenlanden. Europa mag de verzorgingsstaat niet afbreken, maar moet de vrije markt juist beteugelen, want anders komt er economisch verval en ontstaat er een agressieve onderklasse die korte metten zal maken met vreemdelingen en andersdenkenden. Hiermee is De Bruin de enige auteur die een gezonde economie en eerlijke verdeling van de welvaart voorop stelt: 'Erst kommt das Fressen, dann die europäische Kultur'. Een provocerende stelling.

Op het moment dat ik genoeg van de bundel begon te krijgen, was het interessante en goed opgebouwde artikel van Grypdonck aan de beurt. Dit gaat over het spanningsveld tussen cul-

tuur in de ruime betekenis en economie in Europees perspectief. Het laat zien hoe cultuur en economie nauw met elkaar vervlochten zijn, zonder direct in een eenzijdig betoog over bedreigingen van de cultuur door de economie te vervallen.

De Blot schrijft over cultuurmanagement van Europa. De titel doet het ergste vrezen, maar de inhoud valt mee. De wordingsgeschiedenis van de Europese cultuur wordt in navolging van Dawson geschetst als een organisch evolutieproces. Europa wordt gezien als een boom die ondanks zijn vele takken nog altijd afhankelijk is van zijn gemeenschappelijke wortels. De recente politiek-organisatorische ontwikkeling van Europa ziet De Blot als een moeizaam fusieproces, waarin de eerdere (spontane) culturele evolutie wordt versneld en gestuurd. Net als in het bedrijfsleven zal dit proces niet altijd even gemakkelijk verlopen. Het management moet de wettelijke regelingen goed verzorgen (de hardware), rekening houden met de diversiteit van mensen, groepen en identiteiten (de orgware) en een aansprekende visie uitdragen (de software). Alle drie de elementen zijn nodig voor het welslagen van de eenwording van Europa, vanuit de verscheidenheid van culturen en bezield door de dynamiek van de vrijheid.

Als geheel valt de bundel tegen. Jammer, want het onderwerp is interessant genoeg. De redactie heeft de auteurs te veel vrijheid gelaten en te weinig kaf van het koren gescheiden. Er is te veel overlap en het geheel biedt te veel treurnis op basis van analyses zonder diepgang. Ook ontbreekt een sociologisch verhaal over hoe culturen (in brede zin) worden overgedragen en zich dynamisch ontwikkelen. Deze bundel maakt nauwelijks een begin met het 'denken over cultuur in Europa'.

Mart-Jan de Jong